

Ősz Sándor Előd*

Kolozsvár

Éneklőpulpitusok az erdélyi református gyülekezetekben

Az utóbbi években a gyakorlati teológusok, egyház-, művészet- és zenetörténészek egész sora fordult kiemelkedő érdeklődéssel az eltűnőben lévő éneklőpulpitusok felé.

A legelső, aki e templomi bútordarabra felfigyelt, Szabó T. Attila volt, aki az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társban külön szócikket szentelt neki. Nyomába szegődött Dávid László művészettörténész lelkipásztor, aki az 1980-as években kezdte gyűjteni az egyházi összeírásokban található pulpitus-adatokat. A 2000-es évek elején a marosvásárhelyi Vártemplomban található éneklőpulpitus újrafelfedezése kapcsán kapott nagyobb publicitást a téma. Ekkor közölt Dávid László és Dávid István egy-egy tanulmányt az éneklőszékről.¹ Nemrég e sorok írója a Hunyad-Zarándi Egyházmegye pulpitusairól közölt néhány adatot a megye protokollumaiból.² Fekete Csaba kutatásai is igen sok érdekes, a témával kapcsolatos adatot hoztak a felszínre. A liturgiátörténeti kutatásokkal párhuzamosan felvetődött az éneklőszékek „rehabilitációjának” kérdése is.

Úgy érezzük, hogy az élenkülő érdeklődés sokkal szisztematikusabb és összehangoltabb kutatást kíván mindegyik diszciplína képviselőjétől. A témára tekintő történeti-jellegű kutatások számára három irányvonalat jelölhetünk ki: 1. A meglévő éneklőpulpitusok feltárása, feltérképezése, építéstörténetük megismerése. Ezt a munkát jelen pillanatban Mihály Ferenc restaurátor és munkatársai végzik igen szép eredménnyel. 2. Levéltári források alapján fel kell térképeznünk minél több előfordulási helyet. E két feladat nem választható el egymástól, hiszen, számos olyan pulpitus maradt fenn templomainkban, amelyről nincs írott forrásunk. (Jelen tanulmányunk függelékében olyan adatokat közlünk, amelyek az Erdélyi Református Egyházkerület gyülekezeteiben egykor fellelhető pulpitusokra vonatkoznak.) 3. Levéltári források alapján fel kell derítenünk, hogyan használták a pulpitusokat.

Előtanulmányozásunk során nem tettünk egyebet, mint megvizsgáltuk az Erdélyi Református Egyházkerület gyülekezeteire vonatkozó történeti források közül a relevánsabbakat, és „kiszemelgettük” belőlük a témához kapcsolódó adatokat, és ezek alapján próbáltunk válaszolni az előbbi két kérdésre: Mely erdélyi református gyülekezetben volt (van) éneklőpulpitus, és pusztán létükön kívül még mit tudunk róluk? Szi-

* A szerző lelkipásztor, levéltári kutató (Erdélyi Református Egyházkerület) és történész-doktorandus a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán.

¹ Dávid László: Az éneklőszék. In: *Magyar Egyházzene*. 2000/2001. (A továbbiakban: Dávid L.) 431–434. és Dávid István: Kiegészítések és következtetések Dávid László „Az éneklőszék” című cikkéhez. In: *Magyar Egyházzene*. 2000/2001, 435–438.

² Ősz Sándor Előd: Éneklő pulpitusok a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegyében. In: *Református Szemle*. 2003/6. sz., 857–865. A tanulmány később napvilágot látott a *Magyar Egyházzene*-ben is.

gorúan megmaradtunk az egyházkerület történelmi határain belül, tehát nem foglalkoztunk még a szilágysági éneklőszékekkel sem.

I. Források és fogalmak

Kutatásunk forrásai elsősorban az egyházmegyei összeírások, vizsgálati jegyzőkönyvek és egyházközségi számadások. Értelmezésük során néhány fogalmi jellegű gonddal is meg kellett küzdenünk, amelyek közül a legtöbb terminológiai jellegű volt. Dávid László az alábbi névváltozatokat közli: *pulpitus*, *éneklőszék*, *éneklőpulpitus*, *éneklőtár*.³ Szabó T. Attila szerint a *pulpitus* szó elsődleges értelme *szószék*, másodlagos *irópók*, és csak a harmadik értelmezése a *kottatartó állvány*.⁴ A Szótörténeti Tárban szereplő *szószék*-értelmezést alátámasztani kívánó források egyike sem utal egyértelműen arra, hogy a *pulpitus* prédikálószék lenne. Véleményünk szerint a *prédikálószék* – *éneklőszék* szópár latin megfelelője a *cathedra* – *pulpitus* volt.

A rendelkezésünkre álló levéltári adatok is ezt jelzik. Az 1714. november 24-én, Székelyudvarhelyen tartott Generális Zsinat határozatot hozott arról, hogy *a mesterek praedicállószékebe ne mennyenek könyörögtetni, hanem az asztalnál avagy pulpitusnál vigyék végbe*.⁵ 1729-ben az Etéden tartott Generális Zsinat így deliberalt: *A tiszteletes professorok addig se urak, se ecclesiak requisitiojára deákat ki ne adgyanak a collegiumból, valamíg a senioroknak informatioját nem vészik, ha vacál-e a cathedra vagy pulpitus abová hivatalosok*.⁶ E két szövegből az derül ki, hogy a lelkész helyét (prédikálószék, *cathedra*, szószék) szigorúan megkülönböztették a mesterétől (éneklőszék, *pulpitus*). Ahol forrásaink az *éneklő* jelző nélkül használják a *pulpitus* kifejezést, mi ott is éneklőszékként értelmezzük. Egyetlen feljegyzés sem utal arra, hogy szószéket kellene alatta érteni.

A másik tisztázásra váró fogalom a *graduál*. Az értelmező szótárak meghatározása szerint a protestáns graduál a liturgiát vezető lelkész, kántor és kórus számára a középkori liturgikus tételekből átalakított szertartási énekgyűjtemény.⁷ Forrásaink viszont gyakran a 18. században nyomtatott (kottás) énekeskönyveket is *graduál*ként jelzik. 1753-ban a mezőkölpényi eklészia tulajdonába kerül egy 1736-ban, Debrecenben nyomtatott énekeskönyv, amelyet *Graduale Énekeskönyv*ként említenek.⁸ A graduál elnevezés azonban annyiban indokolt, hogy a 18. századi debreceni énekeskönyvekben még van graduális rész. Ezért, ha a forrásokban azt olvassuk, hogy a *pulpituson* graduál van, nem kell feltétlenül valamely konkrét értelemben vett nyomtatott vagy kéziratos graduálra gondolnunk, lehetett az bármely – graduális elemeket tartalmazó – nyomtatott kottás énekeskönyv is.

³ Dávid L. 431.

⁴ Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. X. Akadémiai kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület. Budapest–Kolozsvár 2000, 1038.

⁵ A Székelyudvarhelyi Református Egyházmegye levéltára. Régi protocollumok (A továbbiakban: UdVEhmLvt. Prot.) I/3. 236. Az adatot Tóth Leventének köszönöm meg.

⁶ Kolumbán Vilmos József: *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*. Kolozsvár 2005. (A továbbiakban: Kolumbán: Sepsi) 19.

⁷ Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár 2002, 8.

⁸ Az Erdélyi Református Egyházkerület Vidéki Gyűjtőlevéltára, Marosvásárhely. A Marosi Református Egyházmegye levéltára. Protocollumok (A továbbiakban: MarosEhmLvt. Matr.) 1643/1687. 390.

1. Hány gyülekezet rendelkezett pulpítussal?

A témával kapcsolatos vizsgálódásunk elsődleges forrásai az egyházmegyei összeírások. Az erdélyi református Generális Zsinat először 1642-ben rendelte el az egyházközségek ingó és ingatlan javainak összeírását, illetve a lelkipásztorok és az iskolamesterek díjlevelének rögzítését.⁹ A zsinati határozatot valószínűleg minden egyházmegyében végrehajtották, ám az 1640-es évekből csak egy összeírás maradt ránk, a Széki Egyházmegyéjé 1643-ból (tudunk arról, hogy a Küküllői és a Marosi Egyházmegyében is készült hasonló konskripció). 1677-ben ez ügyben ismét zsinati határozat született.¹⁰ A határozat végrehajtásának adatai fenmaradtak a Küküllői, Marosi, Orbai, Dési Egyházmegye gyülekezeteinek urbariumában, ennek eredményeként részletes leltár készült a Sepsi Egyházmegyében is.¹¹ A következő általánosabb összeírásra a kuruc szabadságharc utáni években került sor. A Küküllői Egyházmegye gyülekezeteinek javait 1714-ben, az Udvarhelyiét 1715-ben, a Görgényiét 1722-ben, a Sepsit 1728-ban vetették papírra. A 18. század közepén a bécsi udvar is elrendelte az egyházközségek ingatlan javainak conscriptioját. Néhány egyházmegyében (Küküllő, Maros) – feltehetően a helyi egyházi elöljárók kezdeményezésére – az ingóságokat is felleltározták, másutt szigorúan csak a rendeletet hajtották végre (Kalotaszeg, Szék).

Úgy tűnik, hogy az éppen aktuális összeírást minden vizitációra magával vitte a bizottság, így állandóan ellenőrizték, eseténként kiegészítették, szükség esetén igazították: ha valamely tárgy elveszett, kihúzták, az új szerzeményeket, adományokat bejegyezték. Ennek eredményeként belőlük nemcsak az összeírás keletkezésének időpontjában fellelhető vagyoni állapotra derül fény, hanem ennek változásait is nyomon követhetjük. Az utólagos bejegyzésekből gyakran sokkal több információt tudunk meg az újonnan leltárba vett tárgyról (adományozó, adományozás pontos dátuma) mint az eredetileg meglévőkről.

Az éneklőpulpitusok kutatása szempontjából hiányosságuk ezen leírásoknak, hogy a templom belső terét nem leltározták fel részletesen, így innen azt sem tudjuk meg, hogy rendelkezett-e a gyülekezet éneklőszékkel, tehát legtöbbször közvetett utalásokra kell támaszkodnunk. Legtöbb értesülést a textíliák összeírásai között találhatunk. Igen sok inventáriumban találkoztunk ilyen bejegyzéssel: „Pulpitusra való kendő”, „mantile pro pulpito”, „sudarium pulpito affixum”. Az egyházközség tulajdonát képező könyvek leltározásakor legtöbbször a könyv tárolási helyét is feltüntették, így találkozunk olyan bejegyzésekkel, mint: „Egy graduál a pulpituson.”

Pulpitusra vonatkozó adatokat találunk még egyházközségi vegyes protocollumokban (*Liber ecclesiae*), ahová bevezették a klenódiумok és textíliák leltárát is, uradalmi urbariumokban, amelyekbe az uradalomhoz tartozó templom berendezését is beírták a lehető legnagyobb precizitással, egyházközségi számadásokban, ahol elsősorban pulpitus készíttetésére, illetve javíttatására kiadott összegek szerepelnek.

A fenti forrástípusok átvizsgálásának eredményeként elmondhatjuk, hogy levéltári források alapján 222 erdélyi gyülekezetben biztosan volt éneklőpulpitus. Ezek közül eddigi értesüléseink szerint mindössze nyolc maradt fenn. Ehhez járul további 18 ma is meglévő pulpitus, amelyről mindezidáig nem sikerült levéltári adatot találni. A meglévő

⁹ Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzése 1606–1762*. Kolozsvár 1999, 51.

¹⁰ Uo. 59–60.

¹¹ Kolumbán: Sepsi 9.

26 pulpitus nagy részét Mihály Ferenc és munkatársai fedezték fel. Eddigi kutatásaink alapján tehát 240 erdélyi református gyülekezet rendelkezett éneklőpulpitussal.

Lássuk az adatok területi szórását és kronológiai felsorakoztatását.

A **Hunyad-Zarándi Egyházmegye** legkorábbi, sajnos csak forrásokból ismert összeírása a 1754. évi *tractualis conscriptio*, amelyre a 18–19. század fordulóján gyakran hivatkozott a vizitáció, de sajnos nem maradt ránk. Az ingóságok legkorábbi összeírásait az 1780-as évek,¹² majd az 1795–1799 közötti, részletesebb vizitációk jegyzőkönyvekben találjuk.¹³ Levéltári forrásokban 14 pulpitusra sikerült ráakadnunk, ebből egy maradt fenn, a marosillyei Óraljaboldogfalván pedig 1806-ban készült pulpitus.

A **Gyulafehérvári Egyházmegye** egyetlen, ilyen jellegű összeírásáról sem tudunk.

A **Nagyenyedi Egyházmegye** egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1776-tól kezdve maradtak fenn. Ezek tartalmazzák az úrasztali készletek összeírását is.¹⁴ A 18. századi jegyzőkönyvekben (1783, 1789) négy pulpitusról olvasunk. 1793 és 1795 között elkészült a *Maroson túli eklézsiák javainak számbavétele*.¹⁵ Ebben az igen alapos összeírásban tíz éneklőszékre utaló adatot találtunk. Nem tudjuk, hogy a Maros másik oldalán levő gyülekezet esetében készült-e hasonló összeírás. Eddigi ismereteink szerint az egyházmegye 14 gyülekezetében volt éneklőszék, ebből egyetlen, a bürkösi maradt fenn.

A **Kolozs-Kalotai Egyházmegye** jegyzőkönyvei a 19. század végén teljesen megsemmisültek, csupán az 1754-es vagyonelejtár maradt ránk, ám ez is csak az ingatlanokat rögzíti. Az egyházmegye 13 gyülekezetében viszont máig megvan az éneklő pulpitus.¹⁶

A **Dési Egyházmegye** 1681-es összeírása¹⁷ csak a dési egyházközségben említi az úrasztali készleteket, az 1721–1775 közötti vizitációk jegyzőkönyveit tartalmazó protocollum tartalmaz két adatot,¹⁸ Magyarköblösön pedig fennmaradt egy pulpitus.

A **Széki Egyházmegye** 1643-ban készült összeírását az 1690-es évek végén frissítették fel, a 18. század közepéig pedig folyamatosan kiegészítették.¹⁹ Az összeírás 23 gyülekezetben említi pulpitust, Ördöngösfüzesen és Somkeréken máig fennmaradt az éneklőszék.

A **Görgényi Egyházmegyéből** három összeírás maradt ránk, az 1722. évi rögzít több 17. századi adatot, többnyire csak az ingatlanokról. Ezek között mindössze három éneklőpulpitusra vonatkozó adatot találunk, egyik közülük figyelemre méltó: Beresztelkén 1722-ben a *pulpituson edgy kendervászon, igen régi, száz esztendő felé (mirandum) közelítő kendőt* találtak.²⁰ Vajon ez arra utal-e, hogy már a 17. század húszas éveiben állt éneklőszék a templomban, vagy a kendervászon máshonnan került oda? Az 1739-es

¹² A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Protocollumok (A továbbiakban: HZEhmLvt-Prot.) I/4.

¹³ HZEhmLvt-Prot. I/5.

¹⁴ A Nagyenyedi Református Egyházmegye levéltára, Nagyenyed. Protocollumok (A továbbiakban: EnyedEhmLvt. Prot.) I/α/1., I/β/1.

¹⁵ EnyedEhmLvt. Prot. I/γ/1.

¹⁶ Mihály Ferenc és Szász Erzsébet szíves közlése.

¹⁷ A Dési Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Protocollumok (A továbbiakban: DésEhmLvt. Prot.) I/1.

¹⁸ DésEhmLvt. Prot. II/1.

¹⁹ A Széki Református Egyházmegye az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Protocollumok (A továbbiakban: SzékEhmLvt. Prot.) I/1.

²⁰ A Görgényi Református Egyházmegye levéltára Szászrégen. Protocollumok (A továbbiakban: GörgEhmLvt. Prot.) XII/1. 80.

összeírás 28,²¹ az 1759-es 27 pulpítust említ.²² Összesen 31 gyülekezetnek volt tehát éneklőszéke, ebből a kisillyei maradt fenn.

A **Marosi Egyházmegyéből** két összeírás maradt ránk. A legkorábbi ismert, 1643-ból származó conscriptiot 1687-ben átmásolták és kiegészítették, ezt frissítették folyamatosan a 18. század közepéig. Ebben 35 pulpitusra vonatkozó adatot találtunk.²³ 1754 és 1759 között újabb összeírás készült, de az úrasztali készletek leírása meglehetősen hiányos, így csupán 3 pulpitusról tesz említést.²⁴ Összesen 38 éneklőszékről tudunk, ám egyedül a marosvásárhelyi Vártemplom pulpitus maradt fenn.

A **Küküllői Egyházmegyéből** három összeírás maradt ránk. Az 1676-os 21,²⁵ az 1714-es tíz,²⁶ az 1749-es kilenc pulpítust említ.²⁷ Dokumentumokból 26 darabot sikerült beazonosítani, ezeken kívül Nagymedvésen is találtunk egy átfestett éneklőszéket.

A **Székelyudvarhelyi Egyházmegye** gyülekezeteinek javait 1685-ben,²⁸ majd 1715-ben írták össze.²⁹ Előbbiben 19, utóbbiban 29 adatot találtunk, összesen 33 gyülekezetben volt pulpitus, ebből kettő fennmaradt, a mátfalvi ma is létező éneklőszékről pedig nincs levéltári adat.³⁰

Az **Erdővidéki Egyházmegye** iratai elvesztek, egyetlen pulpitus maradt ránk, az olaszteleki.

A **Sepsi Egyházmegye** egyetlen fennmaradt urbáriumát Kolumbán Vilmos József rendezte sajtó alá.³¹ Ebben a kiadványban 21 pulpitusról találunk adatot.

A **Kézdi Egyházmegye** vizitációs jegyzőkönyvei 1735-től kezdve maradtak ránk. Érdekes, eddig sehol sem látott gyakorlat, hogy tulajdonképpen vizitációt csak három-négy évenként tartottak, a közbeeső időszakban csupán az egyházfinak kellett évente elszámolnia az ún. *exactoralis visitacio* előtt. A három-négy évente sorra kerülő, akár több napig is elhúzódó egyházlátogatások alkalmával viszont mindig összeírták az egyházközség javait. 1736-ban hét, 1743-ban, 1759-ben, 1762-ben s 1767-ben kilenc-kilenc, 1755-ben tíz, 1780-ban nyolc, 1788-ban és 1789-ben hat-hat, 1790-ben hét pulpítust említenek az összeírások. Eszerint az egyházmegye 13 gyülekezetéből 12 gyülekezet rendelkezett éneklőpulpitussal.³²

Az **Orbai Egyházmegye** vizitációs jegyzőkönyveit Csáki Árpád és Szőcsné Gazda Enikő adta ki. Itt hat pulpitusról olvashatunk.³³

²¹ GörgEhmLvt. Prot. XI/1.

²² Uo. XI/2.

²³ MarosMatr. 1643/1687

²⁴ Uo. 1754–1759.

²⁵ A Küküllői Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Protocollumok (A továbbiakban: KükEhmLvt. Prot.) I/3.

²⁶ KükEhmLvt. Prot. III/1.

²⁷ Uo. III/2.

²⁸ A Székelyudvarhelyi Református Egyházmegye levéltára, Székelyudvarhely. Régi protocollumok. (A továbbiakban: UdvehmLvt. Prot.) I/2.

²⁹ UdvehmLvt. Prot. I/3.

³⁰ Itt köszönöm meg Tóth Leventének, hogy a jegyzőkönyvek kiadásra előkészített szövegeit tanulmányozás céljából rendelkezésünkre bocsátotta.

³¹ Kolumbán: Sepsi.

³² A Kézdi Református Egyházmegye levéltára, Kézdivásárhely. Protocollum (a továbbiakban: KézdiEhmLvt. Prot.) II/1. (1735–1743), 2. (1759–1767), 3. (1775–1803).

³³ Csáki Árpád – Szőcsné Gazda Enikő: *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei. 1677–1752.* T3 kiadó Sepsiszentgyörgy (A továbbiakban: Csáki–Szőcsné) 2001.

II. Hogyan használták?

Az előbbi kérdésnél talán lényegesebb az, hogy pusztán a létén túl mit tudunk az éneklőszék liturgiában elfoglalt helyéről és szerepéről. Erre nézve elsősorban a vizitációs jegyzőkönyvek szolgáltattak forrásul. Általában a tanító elleni panasz során került elő a pulpitusok kérdése, persze nem túl gyakran. A Küküllői Egyházmegye 1648–1800 közötti időszakot felölelő jegyzőkönyveiben egyetlen pulpitusra vonatkozó utalás sem található. A Hunyad-Zarándi Egyházmegye sokkal szerényebb terjedelmű anyaga viszont nagyon sok értékes adatot kínál.

1. A pulpitus helye

Megoszlanak a vélemények arra nézve, hogy a templom piacán avagy a karzaton állt-e. Dávid László határozottan az előbbi mellett foglalt állást,³⁴ viszont forrásaink arra utalnak, hogy nem volt szigorúan megszabott helye, ez a templom belső terének adottságai, esetleg a helyi hagyományok függvénye volt. 1743-ban az alsócsernátoni gyülekezetben a vizitáció szabályozta a templomi ülőhelyek rendjét. Ebből derül ki, hogy a *pulpitus seriesseben* (sorában) is volt egy templomi pad,³⁵ a pulpitus tehát a templom piacán állott. 1746-ban Déván nagy *controversiat* generált a *pulpitusnak chorból a templom közepibe való lehozása*. A vizitáció végül úgy döntött, hogy a templom piacán maradjon.³⁶ Fogarasi Sámuel emlékirataiban arról olvasunk, hogy 1790-ben a marosvásárhelyi Vártemplom kántora a *papok széke előtt énekelt a földről, lévén egy deszkakerítés, abban egy oltár, vagy inkább pulpitus*.³⁷

Tudunk ún. *éneklő chorus*ról is, ahonnan a mester és az iskola tanulói vezették a gyülekezet éneklését. 1776-ban Hosdátón a gyülekezet egyik tagja építtetett *újji chorust az éneklőmester s gyermekek számára*.³⁸ Egy 1779-es feljegyzés arról tudósít, hogy a kóbori gyülekezet is ebben az időszakban készíttetett éneklőkarzatot.³⁹

A fennmaradt tárgyi emléanyagot is két csoportra oszthatjuk. Az egyik típus két részből, egy 1–1,3 méter magas dobozból és rászerezelt könyvtartó állványból áll, a másik pedig a karzat mellvédjére szerelt énekmutató táblaként is funkcionáló könyvtartó volt. E két típus is a több, helyi adottságoktól függő helyszín elmélete mellett szól.

Amíg a hely tekintetében nem találkozunk semmiféle központi szabályozással, addig a vizitációk szigorúan figyeltek arra, hogy a gyülekezet éneklését *moduláló* személy álljon a pulpitus mellett, legyen az lelkipásztor vagy oskolamester. 1746-ban a karzatról a templom piacára költöztetett pulpitusval kapcsolatban jegyezte meg a vizitáció, hogy *ülőszéke mellette ne legyen*.⁴⁰ 1790-ben az algyógyi mestert utasította a vizitáció, hogy éneklés közben álljon fel, ugyanis *az éneklőpulpitus arra való, hogy amellet a praeceptor fennállva énekeljen*.⁴¹

³⁴ Dávid L. 431.

³⁵ KézdiEhmLvt. Prot I/1. 136.

³⁶ A Dévai Református Egyházközség Levéltára (A továbbiakban: DévaLvt.) F/40. 1.

³⁷ Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttlinga*. Kriterion, Bukarest 1974. (A továbbiakban: Fogarasi) 74.

³⁸ HZEhmLvt. Prot. I/3. 148.

³⁹ A Kóbori Református Egyházközség levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Protocollum 45.

⁴⁰ DévaLvt. F/40. 1.

⁴¹ HZEhmLvt. Prot. I/4. 116–117.

Az is valószínű, hogy a legtöbb éneklőszék egyúttal énekmutató táblaként is szolgált. Erre utal elsősorban a fennmaradt éneklőszékek jó részén megtalálható *SOLTAR*, illetve *DITSERET* felirat. 1778-ban a Hunyad megyei Klopotiván az egyik gyülekezeti tag azzal vádolta a lelképásztort, hogy az énekelt zsoltár számát nem tette ki a pulpitusra, így a később érkezők nem tudták, hogy éppen melyik énekbe kell bekapcsolódnuk. A vizitáció úgy határozott, hogy *az éneklés dolgában tartassék meg a régi praxis, hogy előre a szám tétesék ki a pulpitusra, melyből akármikor érkezéék a halgató, tudhassa meg, melyik zsoltár énekelletik.*⁴² A hosiáti gyülekezet 1804-ben készíttetett éneklőszéket, vele együtt *apró számokat* is,⁴³ amelyek nyilvánvalóan az énekszámok jelzésére szolgáltak.

2. Mi állt az éneklőszéken?

Elsődleges funkciójából adódóan, természetesen valamilyen énekeskönyv. Sajnálatos módon nagyon kevés erre vonatkozó utalás maradt fenn. 1691-ben Balavásáron Nagyváradai Ferenc *vött egy Gradualt a pulpitusra.*⁴⁴ 1715-ben Nemes Júlia, özv. Korda Zsigmondné adományozott a bögözi eklézsianak egy *Gradualt.*⁴⁵ 1749-ben a sepsiszentgyörgyi gyülekezet könyveinek sorában feljegyezték egy negyedréte nagyságú *énekes gradualt*, amely a pulpituson szokott állni a templomban.⁴⁶ 1753-ban Szabó Mihály a nagymohai gyülekezetnek adott *egy szép új Gradualt*, amelyet a pulpituson tartottak.⁴⁷ 1790-ben Fogarasi Sámuel feljegyezte, hogy a marosvásárhelyi Vártemplom pulpitusán *éneklőkönny* állt.⁴⁸ A Kézdi egyházmegye négy gyülekezetéből rendelkezünk arra vonatkozó adatokkal, hogy nyomtatott énekeskönyv, ún. *impressum* állt a pulpituson. Kézdiabisra 1743-ban vettek öt forintért egy *öreg* (értsd: nagy) *impressumot.*⁴⁹ Felsőtorján 1762-ben említenek egy új impressumot,⁵⁰ Alsócsernátonban pedig 1767-ben említik először a pulpituson álló nyomtatott énekeskönyvet. Kézdimárkosfalva gyülekezetének Kováts János enyedi diák 1790-ben adományozott *egy mostan új formában kijött új impressumot a cantor előtt való pulpitusra.*⁵¹

A pulpitus másik (esetleges) tartozéka a kántori pálca (virga) volt. Tudomásunk szerint Erdélyben nem maradt ránk egyetlen tárgy sem, a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Múzeum gyűjteményében viszont kettő található, a debreceni kistemplomi és a sárándi gyülekezeté. Mivel a mai gyakorlatban elterjedt, karlengetéses vezénylés a 19. század második felében honosodott meg, így a mintegy 50 centiméter hosszú pálcával a kántor az ének taktusát üthette.⁵²

A rendelkezésünkre álló erdélyi források négy kántori pálcáról tudósítanak. 1714-ben a sövényfalvi gyülekezet ingóságai között találtak *egy halbjából csináltatott ezüstös virgát, Perneszi uram ajándéka.*⁵³ 1719-ben Deső János adományozott a vajdahunyadi

⁴² HZEhmLvt. Prot. I/3. 227–228.

⁴³ Uo. I/5. 760.

⁴⁴ KükEhmLvt. Prot. I/3. 26.

⁴⁵ UdvehmLvt. Prot. I/3. 69.

⁴⁶ Kolumbán: Sepsí 194.

⁴⁷ UdvehmLvt. Prot. 56.

⁴⁸ Fogarasi 74.

⁴⁹ KézdiEhmLvt. Prot. II/1. 1735–1743. 122.

⁵⁰ Uo. II/2. 1759–1767. 97., 183–184.

⁵¹ Uo. II/3. 1775–1803. 318.

⁵² Fekete Csaba: Éneklés tilalma? In: *Magyar Egyházzene*. 1996/1997, 323.

⁵³ KükEhmLvt. Prot III/1. 4.

gyülekezetnek egy kántori virgát, mely halcsontból való, négy helyen ezüst plébbe foglalva, a kézzel fogható végénél.⁵⁴ 1714 és 1749 között Dálnoki Gerzson feleségével adományozott egy ezüstös halbélből való virgát a vámosgálfalvi gyülekezetnek.⁵⁵

A kántori pálcza használatára nézve Fogarasi Sámuel önéletírásában olvassuk a következőket: *A pulpituson volt egy halcsontból való vessző, rajta öt ezüstgombok, a kottának öt lineái szerint, azt az oltárhoz vergetvén a kántor, úgy mutogatta a deákoknak a kottákat. Ezt a vesszőt utójára valaki a templomból ellopta.*⁵⁶

3. Ki állt mellette?

Az éneklőpulpitus elsődleges használója a gyülekezet tanítója (kántor, mester, praeceptor) volt. Fogarasi Sámuel feljegyzése alapján arra következtethetünk, hogy a tanítót iskolásokból álló szűk körű liturgikus kórus segítette. Azon pulpitusok, amelyeknek nemcsak két, hanem mind a négy oldala szolgált könyvtartó állványként (Marosvásárhely, Tordaszentlászló, Bürkös), mindenképp kórus jelenlétét feltételezik.

De vajon csak és kizárólag a tanító és diákjai énekeltek innen? Az egyházi szolgák számát és státusát illetően a gyülekezeteket három csoportba sorolhatjuk: 1. Népesebb és gazdagabb eklézsiák, legalább egy lelkipásztorral és tanítóval. 2. Kis anyaegyházközösségek, ahol a lelkipásztor látta el mind az igehirdetést, mind az iskolai tanítást. 3. Leányegyházközösségek, ahol az esetek többségében lévita végezte az istentiszteleti szolgáltatásokat és az anyaegyházközösség lelkipásztora csupán havonta egyszer, illetve a sákrámentumok kiszolgáltatásakor volt jelen a gyülekezeti istentiszteleten (ez utóbbira ugyanis a lévita nem volt felhatalmazva).

A lelkésszel és tanítóval egyaránt rendelkező gyülekezetek esetében egyértelmű, hogy a mester (tanítványai) állt a pulpitus mellett. Óraljaboldogfalván Kendeffy Elekné Bethlen Krisztina 1804-ben alapított iskolát,⁵⁷ tehát nem véletlen, hogy a templomban máig látható pulpitus 1806-ban készült, ugyanis addig nem volt szükség rá.

A leányegyházközösségekben is indokolt volt a pulpitus jelenléte és használata, hiszen az említett 1714. évi székelyudvarhelyi Generális Zsinat határozata értelmében *a mesterek praedicáló székebe ne mennyenek könyörögetni, hanem az asztalnál avagy pulpitusnál vigyék végbe.*⁵⁸ A pulpitus tehát ezekben a gyülekezetekben a szószék is volt, és minden kétséget kizáróan a templom piacán állt, ugyanis meglehetősen furcsa lett volna a karzatról prédikálni.

A legtöbb gondot azon gyülekezetek okozzák, ahol a lelkipásztor volt az egyetlen egyházi szolga. Itt jóformán semmi sem indokolja az éneklőszék jelenlétét. Két egyházmegegyében volt lehetőségünk összevetni pulpitusokról készített adattárunkat a gyülekezetek történeti névtárával, és kiderült, hogy a Hunyadi Egyházmegyében egy (Klopotiva), a Küküllőiben négy (Búzásbesenyő, Magyarsülye, Mezőbodon, Szőkefalva) olyan gyülekezetben volt pulpitus, ahol nem működött tanító. Elképzelhető, hogy a pulpitusok akkor készültek, amikor a gyülekezet leányegyházközösség volt. Az anyaegyházközösséggé válás után vagy énekmutató táblaként szolgáltak, vagy a tanulók liturgikus kórusa állta körül.

⁵⁴ HZEhmLvt. Prot. I/5. 345.

⁵⁵ KükEhmLvt. Prot III/1. 13.

⁵⁶ Fogarasi 74.

⁵⁷ Dáné Veronka: Az óraljaboldogfalvi Kendeffy alapítású iskola (1805–1809, 1824–1848). In: *Erdélyi Múzeum*. LXIV. évf. 2002/3–4. füzet, 48–49.

⁵⁸ UdvehmLvt. Prot. I/3. 236.

4. Meddig használták a pulpítust?

Talán ez a jelen vizsgálódás legfogasabb kérdése. Mindenképpen az orgonák elterjedése szorította ki őket előbb az istentiszteletről, majd a templomból, vagy fokozta le énekmutató táblává.

1789-ben a Kézdi Egyházmegye vizitátorai a dálnoki parókián leltározták fel a *pulpitus derekát, mely a templomból hoztatott ki*.⁵⁹ A dálnoki gyülekezet orgonájáról annyit tudunk, hogy az 1800-as földrengés során megrongálódott.⁶⁰ Készítésének időpontját sajnos nem ismerjük, de valószínűleg 1789-ben már állt. Arra, hogy parókián csupán a pulpitus derekát találták meg, a következő magyarázat adható. A könyvtartó állvány valószínűleg a templomban maradt, alapja csak azért vált feleslegessé, mert a karzat mellvédjéhez erősítették. Itt továbbra is funkcionálhatott pulpitusként, de az is elképzelhető, hogy csak énekmutató táblaként használták. Helyszíni kutatások talán többet kideríthetnek.

Pulpitus és orgona kapcsolatát illetően végeztünk még egy próbafúrást. A kalotaszegi Ketesd templomában található, 1860-ban készített *éneklő oltár* eddigi ismereteink szerint a legkésőbbi. A ketesdi gyülekezet 1872-ben vásárolt orgonát,⁶¹ tehát 1860-ban a pulpitusépítés ilyen szempontból indokolt volt.

Szintén további kutatásoknak kell rámutatni arra, hogy használták-e párhuzamosan a pulpítust az orgonával együtt, vagy előfordult-e, hogy a gyülekezetben párhuzamosan működött éneklő kántor és orgonista.

További feladatok

Tanulmányunk függelékében adattárat közlünk, amelyben valamennyi általunk ismert erdélyi református templomban található pulpitusra vonatkozó adatot közlünk. Ez korántsem teljes, ezért folyamatos továbbfejlesztése felettébb szükséges. Mind újabb levéltári adatokkal, mind helyszíni kutatások eredményeivel ki kell egészíteni. Nagyon örülnénk, ha a többi református egyházkerület, illetve protestáns felekezet gyülekezeteiről is elkészülne hasonló adatbázis.

Újabb feladat a meglévő pulpitusok restaurálása, a veszélyeztetett műtárgyak biztonságos helyre szállítása, illetve készítéstörténetük felgöngyölítése.

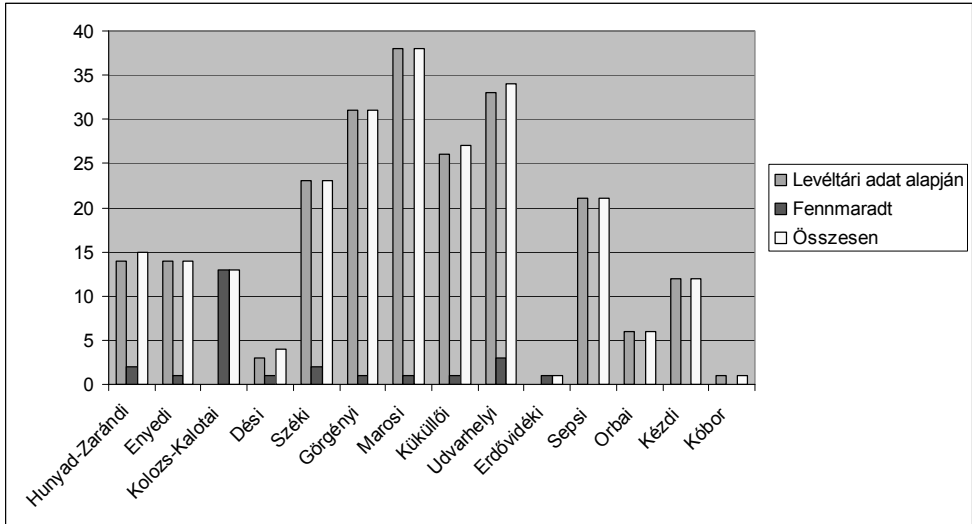
A meglévő adattárat ki kell egészíteni az illető gyülekezetek orgona-történetére, énekeskönyveire vonatkozó adatokkal. Jó volna ezt az adatbázist a világhálón is hozzáférhetővé tenni, ezáltal megkönnyítve különböző tudományterületek művelőinek együttműködését.

⁵⁹ KézdiEhmLvt. Prot. II/3. 1775–1803. 334.

⁶⁰ Dávid István: *Műemlék orgonák Erdélyben*. Polis–Balassi, Kolozsvár–Budapest 1996, 68.

⁶¹ A Kolozs-Kalotai Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Ketesd csomó. 69.

Pulpitusok Erdélyben

<i>Egyházmegye</i>	<i>Levéltári adat alapján</i>	<i>Fennmaradt</i>	<i>Összesen</i>
Hunyad-Zarándi	14	2	15
Enyedi	14	1	14
Kolozs-Kalotai		13	13
Dési	3	1	4
Széki	23	2	23
Görgényi	31	1	31
Marosi	38	1	38
Küküllői	26	1	27
Udvarhelyi	33	3	34
Erdővidéki		1	1
Sepsi	21		21
Orbai	6		6
Kézdi	12		12
Kóbor	1		1
	222	26	240